

KONSULTACINĖS IŠVADOS REIKŠMĖ TEISMO SPRENDIMUI BAUDŽIAMOJOJE BYLOJE

LAURA ŠIVICKAITĖ-MOLDARIENĖ

<https://orcid.org/0000-0002-0140-1549>

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto

Baudžiamosios justicijos katedros vyresnioji lektorė

Socialinių mokslų (teisė) daktarė

Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius

Tel. + 370 5 236 6167

El. paštas laura.sivickaite@tf.vu.lt

ĮVADAS

Nuo 2003 m. gegužės 1 d., t. y. jau 30 metų galiojančiame Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse (toliau – ir BPK), yra nustatyta, kad specialistas ir ekspertas baudžiamajame procese taiko specialias žinias, kurių panaudojimo formos atitinkamai yra specialisto išvada ir ekspertizės aktas (BPK 84, 88, 89, 90 straipsniai) (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002). Visgi Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus praktikoje nurodoma, kad specialių žinių panaudojimo forma laikytina ir konsultacinė išvada (pavyzdžiui, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. lapkričio 9 d., 2016 m. birželio 14 d. nutartys baudžiamosiose bylose).

Tikslinga priminti, kad ekspertizės aktas yra gaunamas teismui ar ikiteisminio tyrimo teisėjui paskyrus teismo ekspertizę, o specialisto išvada – ikiteisminio tyrimo pareigūnui, prokurorui ar teismui paskyrus objektų tyrimą. Konsultacinė išvada yra gaunama paprastai gynybos subjektams ar kitiems proceso dalyviams pasitelkus į Lietuvos Respublikos teismo ekspertų sąrašą įrašytus privačius teismo ekspertus ir kitus, į minėtą sąrašą neįrašytus, bet specialių žinių turinčius, asmenis. Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo (toliau – Teismo ekspertizės įstatymas) 21 straipsnio 4 dalyje yra imperatyviai nurodyta, kad privatūs teismo ekspertai negali atlikti pinigų banknotų, balistinių, statybinių medžiagų ir kitų gaminių degumo, šūvio pėdsakų, sprogstamųjų medžiagų ir sprogimo pėdsakų, narkotinių ir psichotropinių medžiagų ekspertinių tyrimų, ekspertinių tyrimų, su kuriais susijusi informacija tvarkoma žinybiniuose registruose (daktiloskopinių, deoksiribonukleorūgšties (DNR) analičių), taip pat ekspertinių tyri-

mų, kurie sudaro valstybės, tarnybos paslaptį, jeigu asmuo neturi leidimo dirbti, susipažinti ar gauti tokią informaciją, ar kuriuos draudžia atlikti kiti įstatymai (Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymas, 2002). Taigi šie tyrimai gali būti atliekami tik teismo ekspertizės įstaigose dirbančių teismo ekspertų ir specialistų, o bet kurį kitą (įstatymų neuždraustą) ekspertinį tyrimą atlikti ir konsultacinę išvadą pateikti gali privatus teismo ekspertai. 2014 m. gruodžio 12 d. Europos Komisijos teisingumo efektyvumui stiprinti rekomendacijose Nr. CEPEJ(2014)14 „Dėl teismo eksperto vaidmens procese Europos Sąjungos valstybėse narėse“ pabrėžiama, kad specialių žinių turintis asmuo, teikiantis konsultacinę išvadą gynybos iniciatyva, turi išlikti nepriklausomas kaltinamojo ir jo gynėjo atžvilgiu (CEPEJ rekomendacijos, 2014).

Teismo ekspertizės įstatymo, įsigaliojusio 2003 m. gegužės 1 d., t. y. kartu su BPK, ir galiojančio jau 30 metų, 18 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad sutartiniais pagrindais proceso šalis gali kviesiti privatų teismo ekspertą konsultantu (Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymas, 2002). Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus praktikoje dar 2006 m. buvo nurodyta, kad toks dokumentas turėtų būti vadinamas konsultacine išvada (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. vasario 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Nuo 2020 m. liepos 1 d. galiojančioje Teismo ekspertizės įstatymo redakcijoje, 21 straipsnio 2 dalyje, nustatyta, kad konsultacijos pagrindu atliktų tyrimų rezultatai fiksuojami rašytiniame dokumente – konsultacinėje išvadoje (Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymas, 2002). Taigi teismų praktikoje suformuluota specialių žinių panaudojimo forma – konsultacinė išvada yra įstatymo lygmens.

BPK pateikiamame įrodymų sąrašė konsultacinė išvada nėra įtvirtinta. Pagal teismų praktiką, konsultacinė išvada yra tiriama ir vertinama kaip dokumentas, vis dėlto ji gali būti pripažinta įrodymu baudžiamojoje byloje, jei atitinka bendruosius ir specialiuosius tokio pobūdžio įrodymams keliamus reikalavimus (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. gegužės 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Bendrieji reikalavimai yra įtvirtinti BPK 20 straipsnyje, o specialieji – atskleisti teismų praktikoje: vertinant specialisto išvados, konsultacinės išvados ar ekspertizės akto kaip įrodymų šaltinio patikimumą, turi būti patikrintas ir įvertintas ekspertui ar specialistui pateiktos medžiagos išsamumas, pakankamumas ir kokybiškumas, pradinių duomenų teisingumas, pateiktos medžiagos ištyrimo visapusiškumas, duomenys, ar ekspertas arba specialistas nevirsijo savo specialių žinių ribų, ar nesprenė klausimų, kurie viršija jo kompetenciją, bei taikytų metodų mokslinis pagrįstumas ir tinkamumas (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. spalio 3 d., 2020 m. lapkričio 5 d. nutartys baudžiamosiose bylose).

Siekiant nustatyti, kaip teismai vertina konsultacinę išvadą, pasirinktinai buvo išanalizuotos Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartys ir apeliacinės instancijos teismų baudžiamųjų bylų sprendimai (nuosprendžiai ir nutartys), priimti 2005–2017 metais. Atlikus teismų praktikos analizę, nustatyta, kad dažniausiai konsultacinės išvados yra

teikiamos baudžiamosiose bylose dėl eismo įvykių, nustatant eismo įvykio kilimo mechanizmą, taip pat sveikatos sutrikdymo, nužudymo ar neatsargaus gyvybės atėmimo bylose, nustatant sveikatos sutrikdymo pobūdį ir mastą bei mirties priežastį. Kitaip tariant, yra pasitelkiamos specialios techninės ir teismo medicinos žinios. Visgi konsultacinė išvada, kaip viena iš specialių žinių panaudojimo formų, eismo įvykių bylose ir bylose, kuriose reikia specialių teismo medicinos žinių, tik išimtiniais atvejais yra pripažįstama įrodymu. Atitinkamai nagrinėjamas klausimas yra aktualus siekiant nustatyti, kodėl konsultacinė išvada, kaip dokumentas tiriama ir vertinama, bet įrodymu galinti būti pripažinta tik jei atitinka ne tik bendruosius, bet ir specialiuosius reikalavimus, retai yra pripažįstama įrodymu ir ja nėra vadovaujamas.

Atsižvelgiant į nagrinėjamos temos aktualumą, šio darbo tikslas – nustatyti, kokiais argumentais vadovaudamasis teismas nusprendžia (nutaria) konsultacinės išvados nepripažinti įrodymu, taip pat kokia jos reikšmė eismo įvykių baudžiamosiose bylose ir bylose, kuriose yra pasitelkiamos specialios teismo medicinos žinios.

Šiam tikslui pasiekti yra būtina įvykdyti šiuos uždavinius:

- 1) išanalizuoti ir nustatyti pagrindus, kuriais remiantis konsultacinė išvada nepripažįstama įrodymu baudžiamosiose bylose dėl eismo įvykių;
- 2) išanalizuoti ir nustatyti pagrindus, kuriais remiantis konsultacinė išvada nepripažįstama įrodymu baudžiamosiose bylose, kuriose būtinos specialios teismo medicinos žinios.

Siekiant atsakyti į minėtuosius klausimus, svarbu tinkamai pasirinkti objektą, nagrinėjamoju atveju lemiantį teismų argumentus sprendimuose, kuriais konsultacinės išvados nepripažįstamos įrodymu.

Rašant darbą buvo taikomi analizės ir sisteminis metodai, kurie laikytini esminiais, nes yra analizuojami motyvai, dėl kurių nesivadovaujama konsultacine išvada, ir nustatoma jos reikšmė baudžiamajame procese.

Pasisakant apie nagrinėjamos temos ištyrimo lygmenį ir darbo originalumą, reikia pabrėžti, kad konsultacinės išvados reikšmė baudžiamajame procese buvo nustatinėjama ne vien tiriant teismų argumentus, dėl ko ji nepripažįstama įrodymu. Buvo atsižvelgta tik į fragmentinius teiginius, iš kurių matyti nepasitenkinimas konsultacinės išvados vieta baudžiamajame procese, ir į teismams išsakytą kritiką dėl konsultacinės išvados vertinimo (Gušauskienė, Belevičius, 2016; Jurka, Žibaitė-Neliubšienė, 2013), taip pat į dėstomą nuomonę, kad konsultacinė išvada turėtų būti laikoma ir vertinama kaip specialisto išvada, o ne dokumentas (Šivickaitė, 2019).

Tiriant nagrinėjamą temą pagrindiniai šaltiniai buvo BPK, Teismo ekspertizės įstatymas, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo ir apeliacinės instancijos teismų sprendimai baudžiamosiose bylose.

1. KONSULTACINĖS IŠVADOS REIKŠMĖ NAGRINĖJANT EISMO ĮVYKIŲ BAUDŽIAMĄSIAS BYLAS (BK 281 STRAIPSNIS)

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (toliau – ir BK) 281 straipsnyje yra nustatyta baudžiamoji atsakomybė už kelių transporto eismo saugumo ar transporto priemonių eksploatavimo taisyklių pažeidimą (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2002). Nagrinėjant baudžiamąsias bylas, kuriose asmuo yra įtariamasis ar kaltinamas padaręs minėtame straipsnyje nustatytas nusikalstamas veikas, itin svarbus būna eismo įvykio ekspertinis tyrimas, nes būtina tiksliai nustatyti eismo įvykio mechanizmą siekiant išsiaiškinti, kurie eismo dalyviai pažeidė Kelių eismo taisykles, kuris pažeidimas tiesioginiu priežastiniu ryšiu yra susijęs su kilusiais padariniais. Paprastai tokiose bylose pagrindinis ir patikimiausias įrodymų šaltinis yra specialistų ir ekspertų išvados, nes jose įvertinami visi ikiteisminio tyrimo ir teismo nagrinėjimo metu gauti objektyvios ir subjektyvios kilmės duomenys (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. spalio 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje), įskaitant techninio priežastinio ryšio, t. y. koks konkretus veiksmas lėmė atsiradusius padarinius, nustatymą (pavyzdžiui, automobilio vairuotojo veiksmai – nestabdymas prieš pėsčiųjų perėją techniniu požiūriu lėmė tai, kad automobilis nespėjo sustoti ir pėsčiasis buvo partrenktas).

Eismo įvykių bylose pasitaiko atvejų, kai pateikiamos ir teismo ekspertizės įstaiigų ekspertų (ar specialistų), ir privačių teismo ekspertų išvados, kurios, kaip matyti iš teismų praktikos, paprastai būna prieštaringos. Kai kurių autorių nuomone, išvadų nesutapimo priežastys dažniausiai atsiranda dėl finansinės naudos, kompetencijos stokos (Pajaujis, Maslauskaitė, 2016), kitų teigimu, privatūs teismo ekspertai dažnai surenka ne visą medžiagą, dėl to pateikia išvadas, kurios tik sukelia sumaištį ir vilkinamas procesas (Juodkaitė-Granskienė, Gorbatkov, Lukšaitė, 2017); kartais teigiama, kad teismo ekspertizės įstaigoje dirbančio eksperto požiūris į tyrimo objektą būna vienpusis, o privatūs ekspertai ir specialistai dažnai pabrėžia pirmiau nepastebėtus aspektus, kurie gali būti svarbūs išvadoms (Gušauskienė, Belevičius, 2016, p. 370). Su pastarąja pozicija nereikėtų sutikti, nes ir teismo ekspertizės įstaigose dirbantys teismo ekspertai (ir specialistai), ir privatūs teismo ekspertai bei kiti specialiųjų žinių turintys asmenys pagal pateiktus klausimus pateikia techninį vertinimą ir išvadas, o jei nustato papildomų reikšmingų bylų aplinkybių, jas taip pat išdėsto išvadoje¹.

Teismų praktikoje formuojama pozicija, kad „ekspertizės akto ir specialisto išvados, kaip įrodymų šaltinio, vertinimas turi specifiką, kurią lemia tai, kad aplinkybes, turinčias reikšmės bylai išspręsti, nustato asmuo, turintis specialiųjų žinių. Teisėjai, ver-

1 Pavyzdžiui, BPK 286 straipsnio 4 dalyje nustatyta, kad ekspertas, darydamas ekspertizę ir nustatęs bylai reikšmingų aplinkybių, dėl kurių nebuvo pateikta klausimų, turi teisę nurodyti jas ekspertizės akte.

tinantys ekspertizės akte ar specialisto išvadoje esančius duomenis, tokių žinių neturi, nes priešingu atveju nereiktų skirti ekspertizės ar kviesti specialisto“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. birželio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Taigi minėtoji nuostata iš esmės atskleidžia tai, kad teisėjams, neturintiems specialių žinių, vertinti tokių žinių turinčio asmens parengtą išvadą yra nelengva užduotis. Manytina, kad dar didesnių problemų kyla tuo atveju, kai pateikiamos visiškai skirtingos išvados. Kyla klausimas, kokiais kriterijais vadovaudamasis teismas pasirenka, kuri išvada – parengta teismo ekspertizės įstaigos eksperto (ar specialisto) ar privataus teismo eksperto – gali būti pripažįstama ir laikoma įrodymu, o kuri atmestina.

Išanalizavus teismų sprendimus nustatyta, kad daugumoje bylų teismai vadovavosi Lietuvos teismo ekspertizės centro (toliau – LTEC) teismo ekspertų (ar specialistų) parengtomis išvadomis, o konsultacines išvadas atmetė kaip nepagrįstas.

Iš teismų praktikos matyti, kad teismams papildomų problemų nekyla tais atvejais, kai teismo ekspertizės įstaigų išvados ir sutartiniais pagrindais specialistų pateiktos išvados iš esmės nesiskiria, bet sutartiniais pagrindais atlikto ekspertinio tyrimo išvados būna pripažintos įrodymais ta apimtimi, kiek jos neprieštarauja teismo ekspertizės įstaigų ekspertų išvadoms (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. spalio 3 d., 2015 m. gruodžio 1 d., 2014 m. gruodžio 16 d., 2011 m. lapkričio 22 d. nutartys baudžiamosiose bylose; Kauno apygardos teismo 2009 m. sausio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje).

Pasitaiko atvejų, kai teismo ekspertizės įstaigų ekspertų (ar specialistų) ir sutartiniais pagrindais dirbusių specialių žinių turinčių asmenų pateiktos išvados sutampa, bet joms prieštarauja kita sutartiniais pagrindais pateikta išvada. Pavyzdžiui, O. L. konsultacinėje išvadoje ir LTEC ekspertizės akte pateiktos tikėtinos išvados, kad asmuo buvo partrenktas pėsčiųjų perėjoje, o V. M. padarė priešingą išvadą – nurodė, kad asmuo buvo partrenktas 4–11 metrų už pėsčiųjų perėjos (Kauno apygardos teismo 2009 m. sausio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje); O. L. konsultacinė išvada prieštarauja LTEC specialisto išvadai ir V. M. parengtai konsultacinei išvadai bei neatitinka užfiksuotų automobilio apgadavimo požymių (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. birželio 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Visais nustatytais atvejais teismai vadovavosi tomis konsultacinėmis išvadomis, kurios sutapo su pateiktomis teismo ekspertizės įstaigų ekspertų (ar specialistų).

Teismams kyla sunkumų ir tais atvejais, kai teisėjai, neturėdami specialių žinių, turi vertinti viena kitai prieštaraujančias teismo ekspertizės įstaigos ekspertų pateiktas ir konsultacines išvadas. Nustatyta, kad motyvai, kuriais teismai grindė savo sprendimą nesivadovauti konsultacinėmis išvadomis, būna ir formalieji, pavyzdžiui: išvada pateikta gynėjo prašymu, nėra duomenų, kad specialistas turėjo visą baudžiamosios bylos medžiagą (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2005 m. sausio 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje), remtasi gynėjo pateiktomis nuotraukomis, ikiteisminio tyrimo duomenys jam

nebuvo pateikti (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. lapkričio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje), specialistė neįrašyta į Lietuvos Respublikos teismo ekspertų sąrašą, tyrimą atliko advokato prašymu ir vertino tik gynėjo pateiktą medžiagą (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. kovo 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje), išvados prieštarauja LTEC ekspertų išvadoms (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gegužės 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje; Kauno apygardos teismo 2014 m. gruodžio 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje; Kauno apygardos teismo 2009 m. sausio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje); ir materialieji, pavyzdžiui: konsultacinė išvada nesutampa su parodymais (Kauno apygardos teismo 2009 m. sausio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje); išvados prieštarauja KET normoms (Vilniaus apygardos teismo 2011 m. kovo 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje); išvados prieštarauja užfiksuotiems automobilio apgadinimo požymiams (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. birželio 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje); prieštarauja byloje surinktiems įrodymams (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gegužės 26 d., 2013 m. lapkričio 12 d., 2012 m. lapkričio 13 d., 2005 m. sausio 11 d. nutartys baudžiamosiose bylose; Kauno apygardos teismo 2016 m. gegužės 24 d. nutartis baudžiamojoje byloje; Vilniaus apygardos teismo 2013 m. gruodžio 20 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje; Vilniaus apygardos teismo 2011 m. kovo 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje), išvados padarytos remiantis tik dalimi baudžiamosios bylos medžiagos, neapžiūrėjus automobilio, įvertinus tik kaltinamojo parodymus, neištyrus automobilių, dalyvavusių eismo įvykyje, padangų parametrų, neišvertinus kai kurių pėdsakų, išvados yra vienpusės ir padarytos selektyviai vertinant autoįvykio pėdsakus (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gegužės 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje); atliekant tyrimą nebuvo pateikta papildomų įvykio vietos apžiūros metu užfiksuotų duomenų, atliekant skaičiavimus dalis duomenų nenurodyta (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. lapkričio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje); specialistas vadovavosi internete rastais, neautorizuotais duomenimis (Vilniaus apygardos teismo 2015 m. balandžio 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje).

Apibendrinant tai, kas išdėstyta, galima daryti išvadą, kad teismai dažniau atsisako pripažinti konsultacinę išvadą įrodymu vadovaudamiesi formaliaisiais, o ne materialiais kriterijais. Manytina, kad nustatyti konsultacinės išvados reikšmę tokio pobūdžio bylose yra gana sudėtinga, nes teisėjams, neturintiems specialių žinių, nelengva įvertinti, kuri iš skirtingų išvadų yra teisinga, todėl teismo ekspertizės įstaigų ekspertų išvadoms prieštaraujanti konsultacinė išvada paprastai tiesiog nepripažįstama įrodymais vadovaujantis formaliais kriterijais, nors teisine prasme tai nėra teisinga.

2. KONSULTACINĖS IŠVADOS REIKŠMĖ NAGRINĖJANT BAUDŽIAMĄSIAS BYLAS, KURIOSE PASITELKIAMOS SPECIALIOS TEISMO MEDICINOS ŽINIOS

Nagrinėjant kitų kategorijų bylas, t. y. dėl asmens sveikatos sutrikdymo, nužudymo, neatsargaus gyvybės atėmimo, matyti, kad jose specialios teismo medicinos žinios yra itin reikšmingos. Paprastai be teismo medicinos žinių turinčių specialistų įtraukimo į bylą ir jų išvadų neįmanoma nustatyti asmens mirties priežasties, sveikatos sutrikdymo masto, išžaginimo fakto². Teismams išspręsti sudėtingus klausimus, kuriems reikalingos minėtųjų medicinos sričių žinios, padeda Valstybinėje teismo medicinos tarnyboje (toliau – VTMT) dirbantys teismo ekspertai, taip pat atitinkamą kvalifikaciją turintys privatūs teismo ekspertai ir gydytojai, pavyzdžiui, ginekologai, chirurgai.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo ir apeliacinės instancijos teismų sprendimų analizė parodė, kad teismai visais atvejais vadovaujasi VTMT ekspertų (specialistų) pateiktomis išvadomis, o konsultacinėmis išvadomis vadovaujasi tiek, kiek jos neprieštarauja kitiems byloje esantiems įrodymams, įskaitant gautas specialisto išvadas ir ekspertizės aktus; pavyzdžiui, nustatytas tik vienas atvejis, kai konsultacinė išvada buvo pripažinta neprieštaraujančia VTMT specialisto išvadai ir laikyta įrodymu (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. vasario 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje).

Priežastys, dėl kurių teismai konkrečiais atvejais nesivadovauja konsultacinėmis išvadomis, būna įvairios. Pavyzdžiui, byloje nustatyta, kad konsultacinėje išvadoje pateikti klaidinantys teiginiai, – nurodyta, kad VTMT ekspertas neatliko histologinio tyrimo, o pats A. A. G., neatlikęs jokio papildomo tyrimo, konstatavo, jog sužalojimai buvo atlikti po mirties (Lietuvos apeliacinio teismo 2014 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje); be kita ko, toje konsultacinėje išvadoje nebuvo pasisakyta dėl mirties priežasties, kita vertus, nustatyta, kad tokio klausimo nebuvo pateikusi gynyba (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. vasario 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Taigi teismas vertino konsultacinę išvadą materialioju aspektu. Minėtasis atvejis yra vienas iš pavyzdžių, kai gynyba nepateikia esminio klausimo, šiuo atveju – neprašo nustatyti mirties priežasties, o tik įvertinti VTMT surašytas išvadas. Kitu atveju teismai nesivadovavo konsultacine išvada, kurioje buvo patvirtinta versija, kad asmuo veikė būdamas fiziologinio afekto būsenos, – teismo buvo pripažinta kaip nuteistojo gynybinė reakcija, o konsultacinė išvada atmesta kaip neturinti objektyvaus pagrindo (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2009 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Pastaruoju atveju teismas taip pat vertino konsultacinę išvadą materialioju kriterijumi. Visgi būta atvejo, kai teismas vadovavosi formaliuoju kriterijumi, t. y. VTMT teismo medicinos ekspertų, turinčių

2 Pagal BPK 206 straipsnio 1 dalį, žmogaus kūno ir lavono tyrimą atlieka teismo medikas ar kitas gydytojas.

aukščiausiąją kvalifikacinę kategoriją ir didelį ekspertinio darbo stažą, bei Respublikinės Vilniaus universitetinės ligoninės Krūtinės chirurgijos skyriaus vedėjo, krūtinės chirurgijos gydytojo, pateiktu ekspertizės aktu. Buvo nuspręsta nesivadovauti privataus teismo eksperto surašyta konsultacine išvada, nes joje esančias išvadas dėl nukraujavimo šaltinio ir kraujavimą sukėlusios priežasties paneigia byloje ištirti įrodymai (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. sausio 7 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Taigi minėtuojtu atveju teismas iš esmės laikė reikšmingomis ne pateiktas išvadas, o asmenų, pateikusių išvadas, kompetenciją ir kvalifikaciją. Išanalizavus kitą situaciją konstatuota, kad konsultacine išvada negalima vadovautis, nes nustatytų sužalojimų požymiai neatitinka kritimo traumos požymių (Lietuvos apeliacinio teismo 2012 m. birželio 1 d. nutartis baudžiamojoje byloje) – tokia išvada padaryta atsižvelgus ir į nukentėjusio asmens kūno sužalojimų kiekį (mažiausiai 35) (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. sausio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Taigi konsultacine išvada iš esmės buvo nuspręsta nesivadovauti todėl, kad joje nurodytos aplinkybės skyrėsi nuo išdėstytų VTMT teismo medicinos ekspertų. Teismo išvada, kad konsultacinė išvada nepatikima, nes sužalojimų požymiai neatitinka kritimo traumos požymių, yra pagrįsta teismo posėdžio metu VTMT teismo medikų teiktais paaiškinimais. Išanalizavus dar vieną situaciją nustatyta, kad A. A. G. konsultacinėje išvadoje, pateiktoje po pirmosios instancijos teismo nuosprendžio paskelbimo, vertinant klausimą, ar žuvusiojo mirties priežastis galėjo atsirasti, jei jis būtų buvęs užsisėgęs automobilio saugos diržą, nurodyta, kad vairuotoja, kuri buvo užsisėgusi saugos diržą, buvo sužalota palyginti nesunkiai, o kartu važiuojęs jos vyras, kuris to nebuvo padaręs, buvo sunkiai sužalotas. Remiantis ilgamete kelių eismo įvykių ir medicinos praktika, galima teigti, kad tokių mirtį lėmusių sužalojimų asmuo nebūtų patyręs, jeigu šios autoavarijos metu būtų segėjęs saugos diržą³. Iš konsultacinės išvados matyti, kad nebuvo tirta, ar miręs asmuo įvykio metu automobilyje buvo užsisėgęs saugos diržą, o gynėjo pateiktas klausimas buvo suformuluotas kaip faktas, kad asmuo įvykio metu nebuvo užsisėgęs saugos diržo. Taip pat svarbu tai, kad konsultacinė išvada yra tik konsultacinio pobūdžio, ekspertas A. A. G. dirba privačioje įmonėje, išvadą pateikė gynėjo prašymu. Esant šioms aplinkybėms, remtis konsultacine išvada nėra pagrindo (Šiaulių apygardos teismo 2015 m. lapkričio 19 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje). Šioje situacijoje vėlgi reikėtų atkreipti dėmesį, kad tiek gynėjas netinkamai suformulavo klausimą, tiek teismo medikas iš pateiktos tyrimui medžiagos nenustatinėjo, ar mirties priežastis galėjo atsirasti prisėgus saugos diržą. Nustatyti dar keli formaliųjų

3 Nukentėjusioji ir apklausiamą ikiteisminio tyrimo metu, ir teisme teigė, kad jie abu su vyru segėjo saugos diržus. VTMT ekspertas nurodė, kad daugeliu atvejų neprisėgę diržo žmonės iškrenta iš automobilio. Jei asmuo būtų buvęs rastas iškritęs, būtų galima teigti, kad jis nebuvo prisėgęs diržo, bet šiuo atveju daryti tokios išvados nebuvo galimybės. Teismas nenustatė, kad asmuo įvykio metu nebuvo prisėgęs saugos diržo.

kriterijų taikymo atvejai, kai teismai nesivadovavo konsultacinėmis išvadomis, nes tai yra laisvesnės formos, tik konsultacinio pobūdžio duomenys (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. vasario 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje; Lietuvos apeliacinio teismo 2012 m. rugsėjo 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje), ekspertas A. A. G. dirba privačioje įmonėje ir savo išvadą davė gynėjo prašymu (Šiaulių apygardos teismo 2015 m. lapkričio 19 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje), išvadą davę specialistai nėra įtraukti į teismo ekspertų sąrašą (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. kovo 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje, Lietuvos apeliacinio teismo 2014 m. gegužės 26 d. ir 2012 m. rugsėjo 12 d. nutartys baudžiamojoje byloje).

Kritikuotini formalieji kriterijai dėl nesirėmimo konsultacine išvada, nes, kaip minėta, tai, kad išvada yra tik konsultacinio pobūdžio, parengta gynėjo prašymu, o specialistas dirba privačioje įmonėje, nėra pakankami kriterijai ja nesivadovauti.

Apibendrinant tai, kas išdėstyta, darytina išvada, kad teismai dažnai taiko formaliosius kriterijus, kuriais remdamiesi atsisako pripažinti konsultacinę išvadą įrodymu. Kartu kritikuotina teismų pozicija dėl konsultacinės išvados pripažinimo iš esmės beverte ir niekine vien pagal faktą, t. y. atsižvelgus tik į tai, kad ji buvo atlikta gynybos ar nukentėjusiojo užsakymu. Teismai, prieš nusprenddami, ar konsultacinė išvada laikytina įrodymu, privalo ją vertinti pagal įrodymų vertinimo taisykles ir motyvuotai, t. y. remdamiesi materialiaisiais, o ne formaliaisiais kriterijais atsisakyti pripažinti įrodymu, jei tam yra pagrįstas pagrindas.

Nustatant konsultacinės išvados reikšmę tokio pobūdžio bylose, paprastai proceso šalių užsakymu atliekamų ekspertinių tyrimų tyrimo objektu tampa VTMT išvados. Netgi medicininė dokumentacija atliekant tokių tyrimą ne visais atvejais yra pateikiama.

Reikia pabrėžti, kad Teismo ekspertų veiklos koordinavimo taryba griežtai laikosi pozicijos, kad kitų ekspertų (specialistų) surašytos išvados nėra ir negali būti ekspertinio tyrimo objektu, bet, kaip nustatyta iš konsultacinių išvadų, paprastai kaip tik jos tampa tyrimo objektu. CEPEJ rekomendacijų 129 punkte yra nustatyta, kad proceso šalys turi teisę kvestionuoti ekspertų išvadas, pasitelkdami privačius teismo ekspertus, bet tai reiškia, kad privatūs teismo ekspertai turėtų atlikti tokių tyrimą, kokį atliko teismo paskirtas ekspertas, ir jokiū būdu neteikti jo kompetencijos, išvadų teisingumo, pagrįstumo ir pan. vertinimo (CEPEJ rekomendacijos, 2014). Teismo eksperto (specialisto) kasdienė veikla privertė jį tapti teisininku mėgėju, bet jokiū būdu ne teisininku specialistu (Juodkaitė-Granskienė, 2014, p. 170). Įrodymų vertinimas yra teismo prerogatyva, teismo eksperto galios baigiasi ten, kur prasideda išimtinė teismo kompetencija, o ekspertizės aktų ir specialisto išvadų, kaip mokslinių įrodymų, vertinimas ir yra teismo išimtinė kompetencija. Vis dėlto sutartiniais pagrindais išvadas teikiantys asmenys yra linkę vertinti teismo ekspertizės įstaigų ekspertų surašytas išvadas, vertinti teismo ekspertų darbą ir netgi neigti jų padarytas išvadas. Pavyzdžiui, gynėjo rašte teismo medicini-

nos ir neurochirurgijos specialistams buvo nurodyta, kad nesutinkama su VTMT ekspertės pateiktomis išvadomis, todėl prašoma atlikti ekspertinį tyrimą. Konsultacinėje išvadoje nurodyta, kad VTMT teismo ekspertė „leido sau padaryti kategorišką išvadą, kad smegenų hematoma (prikraujavimas) <...> nėra susijusi su <...> sumušimu. Turėdama ne tik tokią teisę, tačiau ir pareigą atsakyti, su kuo yra susijusi kraujosruva virš smegenų, teismo medicinos ekspertė to nepadarė <...>. Vertinant tokią išvadą, galima galvoti ir apie tendencingą, ar kitaip įtakotą tokios išvados pobūdį, geresniu atveju apie galimą teismo medicinos ekspertės abejingumą savo darbu arba profesinių žinių trūkumą <...>“. Tokių ir panašių situacijų būna siekiant nuginčyti ne tik VTMT ekspertų (specialistų), bet ir Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos prie Sveikatos apsaugos ministerijos (toliau – VTPT) ekspertų išvadas. Nustatyta, kai advokatas teismo psichiatrijos ekspertui privačiai pateikė prašymą atlikti teismo psichiatrijos tyrimą ir įvertinti, ar VTPT teismo ekspertų parengtame teismo psichiatrijos ekspertizės akte padaryta išvada yra pagrįsta. Teismo psichiatras ekspertas nurodė, kad VTPT ekspertizės akto išvadoje nepateikta psichikos sutrikimo požymių, o konstatuotas lėtinis psichikos sutrikimas – potrauminio streso sutrikimas, o tai akivaizdžiai prieštarauja ekspertinio tyrimo rezultatams ir neatitinka šių sutrikimo klinikinių diagnostinių kriterijų pagal TLK-10 AM⁴. Šiuo atveju konstatuota, kad potrauminio streso diagnozė nustatyta moksliskai nepagrįstai ir nemotyvuotai, nesivadovaujant TLK-10 AM nurodytais psichikos sutrikimo klinikiniais diagnostiniais kriterijais. Čia reikia pažymėti, kad teismo ekspertas turi pareigą tarnauti teisingumui ir teismui, o ne asmenims, kurių pavedimu yra atliekamas specialių žinių reikalaujantis tyrimas (Juodkaitė-Granskienė, Malevski, Merkevičius, 2011, p. 14).

Tais atvejais, kai ekspertinio tyrimo objektas yra teismo ekspertizės įstaigose dirbančių teismo ekspertų (specialistų) parengti ekspertizės aktai (specialisto išvados), o tokio tyrimo pagrindu yra kritikuojama teismo ekspertizės įstaigoje dirbančio teismo eksperto (specialisto) pateikta išvada, konsultacinė išvada teismo procesui įtakos nedaro, bet atsisakymas ją pripažinti įrodymu privalo būti motyvuotas.

IŠVADOS

1. Eismo įvykių baudžiamosiose bylose teismai dažniau vadovaujasi ne materialiaisiais, bet formaliaisiais kriterijais, kuriais grindžia atsisakymą pripažinti konsultacinę išvadą įrodymu. Manytina, kad konsultacinės išvados reikšmę tokio pobūdžio bylo-

4 Tarptautinė statistinė ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacija, 10-asis pataisytas ir papildytas leidimas, Australijos modifikacija (TLK-10-AM). Sisteminis ligų sąrašas.

se nustatyti yra gana sudėtinga, nes teisėjai, neturintys specialių žinių, vargu ar gali nustatyti, kuri iš skirtingų išvadų yra teisinga. Paprastai teismo ekspertizės įstaigų ekspertų išvadoms prieštaraujanti konsultacinė išvada nepripažįstama įrodymais vadovaujantis formaliaisiais kriterijais.

2. Teismai dažnai taiko formaliuosius kriterijus, atsisakydami pripažinti konsultacinę išvadą įrodymu byloje, kuriose reikalingos specialios teismo medicinos žinios. Kartu kritikuotina teismų pozicija dėl konsultacinės išvados pripažinimo iš esmės bevėrtė ir niekine vien pagal faktą, t. y. atsižvelgus tik į tai, kad ji buvo atlikta gynybos ar nukentėjusiojo užsakymu. Tais atvejais, kai ekspertinio tyrimo objektas yra VTMT ar VTPT dirbančių teismo ekspertų (specialistų) parengti ekspertizės aktai (specialisto išvados), o tokio tyrimo pagrindu yra kritikuojama teismo ekspertizės įstaigoje dirbančio teismo eksperto (specialisto) pateikta išvada, konsultacinė išvada teisminiam procesui įtakos nedaro, bet atsisakymas ją pripažinti įrodymu vis dėlto privalo būti motyvuotas.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Lietuvos Respublikos norminiai aktai

Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 89-2741.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 37-1341.

Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymas (2002). *Valstybės žinios*, 112-4969.

Specialioji literatūra

Gušauskienė, M., Belevičius, L. (2016). Ar visada specialiųjų žinių panaudojimo baudžiamojoje byloje rezultatai laikytini patikimu įrodymų šaltiniu? Iš *Baudžiamoji justicija ir verslas: recenzuotų mokslinių straipsnių baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso klausimais rinkinys*. Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, 363–379.

Juodkaitė-Granskienė, G. (2014). Dar kartą apie teismo eksperto kompetenciją. Iš *Baudžiamasis procesas: teisingumo garantas ar kliūtis?* Recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 168–175.

Juodkaitė-Granskienė, G., Gorbakov, A., Lukšaitė, R. (2017). Probleminiai privačių ekspertų veiklos Lietuvoje aspektai. *Kriminalistika ir teismo ekspertologija: mokslas, studijos, praktika XIII*. Vilnius: Lietuvos teismo ekspertizės centras, 109–122.

Juodkaitė-Granskienė, G., Malevski, H.; Merkevičius, R. (2011). Teismo ekspertizės reglamentavimas – būklė ir perspektyvos. *Kriminalistika ir teismo ekspertizė: mokslas, studijos, praktika VII, III dalis*. Vilnius: Lietuvos teismo ekspertizės centras, 9–21.

Jurka, R., Žibaitė-Neliubšienė, R. (2013). Specialios žinios kaip priemonė nustatant įrodymų patikimumą. *Kriminalistika ir teismo ekspertizė: mokslas, studijos, praktika IX, II dalis*. Vilnius–Charokovas: Lietuvos teismo ekspertizės centras, 189–201.

Pajaujis, V., Maslauskaitė, G. (2016). Dėl valstybinių ir privačių teismo ekspertų veiklos ir statuso skirtumų ir panašumų. *Teisės e-aktualijos*, 2 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://teise>.

org/wp-content/uploads/2018/01/Maslauskaitė_Khatsernova.pdf [žiūrėta 2023 m. rugpjūčio 15 d.].

Šivickaitė, L. (2019). Konsultacinė išvada kaip įrodymas baudžiamajame procese. *Kriminalistika ir teismo ekspertologija: mokslas, studijos, praktika (XV), II tomas*. Kaunas: Lietuvos teismo ekspertizės centras, 107–117.

Teismų praktika

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2005 m. sausio 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-2/2005.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2006 m. vasario 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-156/2006.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-130/2009.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2010 m. lapkričio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-477/2010.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2010 m. lapkričio 9 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-465/2010.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2011 m. lapkričio 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-473/2011.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2012 m. birželio 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-312/2012.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2012 m. lapkričio 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-529/2012.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2013 m. sausio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-83/2013.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2013 m. vasario 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-96/2013.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2013 m. kovo 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-165/2013.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2013 m. lapkričio 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-431/2013.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2014 m. sausio 7 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-112/2014.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2014 m. gruodžio 16 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-553/2014.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. vasario 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-74-303/2015.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. gegužės 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-243-648/2015.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-288-511/2015.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. birželio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-316-699/2015.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. lapkričio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-519-507/2015.

- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. gruodžio 1 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-484-788/2015.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2016 m. birželio 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-251-507/2016.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2017 m. spalio 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-206-693/2017.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2017 m. spalio 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-208-976/2017.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2017 m. spalio 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-210-303/2017.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2020 m. gegužės 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-122-303/2020.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2020 m. lapkričio 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-233-1073/2020.
- Lietuvos apeliacinio teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2012 m. birželio 1 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-134/2012.
- Lietuvos apeliacinio teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2012 m. rugsėjo 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-454/2012.
- Lietuvos apeliacinio teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2014 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-165/2014.
- Kauno apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. sausio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-74-175/2009.
- Kauno apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2014 m. gruodžio 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-643-348/2014.
- Kauno apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2016 m. gegužės 24 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-106-397/2016.
- Šiaulių apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2015 m. lapkričio 19 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-320-332/2015.
- Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2011 m. kovo 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-50-211/2011.
- Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2013 m. gruodžio 20 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-62-211/2013.

Kiti šaltiniai

- 2014 m. gruodžio 12 d. Europos Komisijos teisingumo efektyvumui stiprinti rekomendacijos Nr. CEPEJ(2014)14 „Dėl teismo eksperto vaidmens procese Europos Sąjungos valstybėse narėse“ [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://rm.coe.int/16807482a2> [žiūrėta 2023 m. rugpjūčio 15 d.].